

ŞARK MESELESİ HAKKINDA ÖNEMLİ BİR VESİKA

Cevdet Küçük

Avrupa büyük devletlerinin, Osmanlı imparatorluğunu iktisadi ve siyasi nüfuz ve hükmü altına almak veya sebebler ihdas ederek parçalamak ve Osmanlı idaresinde yaşayan muhtelif milletlerin istiklallerini temin etmek istemelerinden doğan tarihi meselelerin tümüne birden Şark Meselesi diyoruz. Devletlerin Şark Meselesi hakkındaki politikaları, aralarındaki menfaat ilişkilerine göre muhtelif zamanlarda muhtelif değişmelere uğramıştır. 1867 yılı şark meselesinde önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Devletler, tanzimattan beri yapılan ıslahatların bir bilânçosunu yapmak üzere aralarında çeşitli temaslar yaparak müdahale politikalarına yeni bir yön vermişlerdir. Kısaca, 1867 senesi Avrupa devletler topluluğu mahkemesinin huzurunda büyük bir davanın, yani Osmanlı İmparatorluğunun mukadderatı meselesinin görüşüldüğü senedir. Yeni Türkiyenin mevcut durumu bu mahkemede tedkik edilmiş ve Osmanlı devleti yabancı devletlerin vesayeti altında bulunmağa mahkûm edilmiştir¹.

Son iki asırdır devletleri meşgul eden en önemli konuların başında yer alan şark meselesinin başlangıcı hakkında değişik görüşler mevcuttur². Albert Sorel *Onsekizinci Asırda Şark Meselesi* adlı kitabının ön sözünde şöyle diyor : «Türkler, Avrupa'ya ayak bastığı

1 Ed. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat*, trc. Ali Reşad, İstanbul 1327, s. 185.

2 Şark meselesi hakkında geniş bilgi için bk. E. Driault, *Şark Meselesi*, trc. M. Nazif, İstanbul 1328; Albert Sorel, *Onsekizinci Asırda Şark Meselesi*, trc. Yusuf Ziya, İstanbul 1911; Raif Karadağ, *Şark Meselesi*, İstanbul 1971.

andan itibaren bir şark meselesi meydana gelmiş oldu. Rusya bir Avrupa devleti olur olmaz, bu meseleyi kendi menfaatine en uygun şekilde halletmek yoluna girdi³.

Onsekizinci asırda Rusya bir Avrupa devleti olmak için Prusya'ya dayanmak ve şark meselesini halletmek için de Avusturya'yı hesaba katmak zorunda olduğunu anlamıştır. Prusya ile Rusya'nın emelleri çatışmıyordu. Bundan dolayı bu iki devlet aralarında bir asırdan fazla devam eden ittifak yaptılar. Avusturya ile Prusya arasında Almanya'da ve Avusturya ile Rusya arasında şark işlerinde rekabet vardı. Avusturya zaman zaman bu iki rakibiyle mücadele ediyordu. Bazen de birbirleri arasında ittifaklar meydana geliyordu. Kısacası, XVIII. asır sonlarında, şark meselesiyle yakından ilgilenen ve Osmanlı imparatorluğunu parçalamak isteyen devletler Rusya ve onu yalnız bırakmak istemiyen Avusturyadır. Batının iki büyük devleti olan İngiltere ve Fransa ise aralarında çıkan müstemele savaşlarıyla meşgul olduklarından, şark meselesiyle uğraşacak halde değillerdir. Diğer taraftan İngilizlerin şark meselesi üzerinde kesin bir fikirleri yoktur. Çünkü şarktaki menfaatleri henüz ortaya çıkmış değildir. Ancak yedi yıl önce Fransız sömürgesi olan doğu Hindistanı fethetmişler ve İngiliz Kumpanyası'nın hakimiyeti dört seneden beri orada yerleşmiştir. Rusya İngilizlerin Hindistan İmparatorluğunu arkadan çevirmek tehdidinde bulunmamaktadır. Karadeniz'de donanması olmayan Ruslar, Akdenizde İngiliz donanması için endişe yaratmıyordu. Hindistan İmparatorluğunu tehdit edecek olan düşman, İngilizler nazarında Fransa idi. Rusya'nın açığa Fransaya düşmanlık beslemesi de İngilizleri Ruslara yaklaştırıyordu. Ayrıca Avusturya, Fransa ve İspanya'ya bağlı ve Prusya'ya, müstemele savaşına karışmaktan çekindiği için Rusya ile ittifak İngiltere'ye gerekli görülüyordu. Bundan başka İngiltere'nin Rusya ile büyük ticari ilişkileri vardı. Rusya, İngiltere'nin iktisaden müşterisi haline gelmişti. Ticaret sahasında en büyük rakibi Fransa idi. Diğer taraftan şark ticareti bakımından Rusların karadeniz sahillerine doğru ilerlemelerinden endişe edecek durumları yoktu. Hatta Karadeniz'in Rus filosuna açılmasından İngiliz ticaret filosunun yararlanacağını dahi düşünüyorlardı⁴.

3 Albert Sorel, *aynı eser*, s. 6.

4 Albert Sorel, *aynı eser*, s. 114.

İngiltere burada belirtmediğimiz birçok sebeplerden dolayı, Rusya'nın Osmanlı devletine karşı takib ettiği istilâ politikasını hoş görüyordu. Hatta bazı müelliflerin belirttiklerine göre İstanbul'daki İngiliz sefiri, Rusya'nın bir maslahatgüzârı gibi davranıyordu⁵. Rusya, İngiltere'nin gösterdiği bu hoş görürlük sayesinde Osmanlı Devleti'nden önemli menfaatler kopardı. Yunanistan'da ve Balkanlarda yaşayan hristiyan tebaayı 1765'ten beri ayaklandırmaya çalışan Rusya ile Osmanlı devleti arasında 1768'de başlayan savaş 1774'te Kaynarca muahedesiyle sonuçlandı. Osmanlı Devleti, Karadenizin en hâkim noktasında bulunan ve Rus işgaline başlangıç teşkil eden Kırım'ın istiklâlini, Eflâk ve Buğdan üzerinde Paris muahedesine kadar süren bir nevi Rus himayesini tanıdığı gibi, boğazlar meselesinde de ilk esash tavizleri vermek zorunda kaldı. Bir Türk iç denizi olan Karadeniz'de ilk defa Rus ticaret filosunun dolaşmasına izin verildi⁶.

Rusya, Avrupa'ya karşı bir şark meselesi olarak gördüğü boğazlar meselesini kendi lehine halletmek için bu defada Osmanlı topraklarının taksimi projesini ele aldı. Bu siyasi amacına ulaşmak için en büyük rakibi Avusturya ile işbirliği yaptı. Çariçe II. Katerina ve Avusturya imparatoru II. Jozef Kaynarca barışından sonra müşterek doğu siyasetlerine hız verip Lehistan gibi Osmanlı topraklarının da daha geniş bir ölçüde paylaşılması hazırlığına giriştiler⁷. Avrupa'nın durumu da bu plân için gayet uygundu. İngiltere ile Fransa arasında kuzey Amerika'nın bağımsızlık savaşı yüzünden büyük bir deniz savaşı olmuş ve her iki devlet te yorgun düşmüştü. Avusturya ile Rusya arasında şark meselesinde bir dönüm noktası teşkil eden 1786 ittifakı doğdu.

Rusya ve Avusturya birçok isteklerini ve bu arada Kırım'ın Rusya'ya ilhakını kabul ettirdiler. Diğer arzularını tehdit yoluyla elde etmeye kalkıştılar. Fransa, Osmanlı devletinin zayıf durumu dikkate alarak onu teskine çalışırken, İngiltere ve Prusya Bahâli'yi Rusya'ya karşı harb açmaya teşvik ettiler. Şark siyasetinde önemli bir gelişmeyi gösteren İngiltere'nin bu tutumunun sebebi; o sıralarda kuzey Amerika'daki sömürgelerini kaybetmesi, bu

5 Albert Sorel, *aynı eser*, s. 115.

6 Cemal Tükin, *Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947, s. 50.

7 Albert Sorel, *aynı eser*, s. 210.

na karşılık Hint denizi ve orta doğu ticaretinin gelişmesinden ileri geliyordu. Nitekim bu tarihten itibaren boğazlar meselesi, uzaktan ve yakından Hindistan yolu ile ilişkisi olan bütün meselelerle, İngiltere yakından ilgilenmeğe başladı. Rusya, Akdeniz'e sarktığı takdirde bu denizin bütün doğu havzası ve Hindistan yolu ona teslim edilmiş olacaktı. Bu yüzden İngiltere, Rusya'nın Akdeniz'e doğru ilerlemesine karşı bir sur olarak Osmanlı Devleti'nin devamını ve boğazların kapalı kalması politikasını savunmağa başladı.

Rusya ve Avusturya birlikte başlattıkları bu mücadeleden umduklarını bulamadılarsa da, Yaş ve Zıştovi antlaşmalarıyla Osmanlı devletinden bir kısım arazi elde ettiler. Rusya, Avusturya ile giriştiği parçalama siyasetine sonradan I. Aleksandr ve II. Nikola zamanlarında tekrar baş vurdu. I. Aleksandr, Fransa ile, II. Nikola İngiltere ile bir anlaşma yapmağa çalıştırlarsa da bir başarı sağlamadılar.

1789 Fransız İhtilâlinin yarattığı durum ve Napolyon Bonapart'ın Osmanlı Devleti ile İngiltere'ye karşı izlediği şark politikası Rusya ile Osmanlı Devleti'ni birbirine yaklaştırdı. Napolyon Bonapart, İngiltere'yi yenebilmek için, onun sömürgeleriyle olan irtibatını kesmek istedi. Uzak-doğuya ve Hindistan'a giden yolları kontrol altında tutan Mısır'a asker çıkardı. Bunun üzerine Rusya ve İngiltere Osmanlı devletine yardım teklif ettiler. 23.12.1798 de Rusya ile imzalanan ittifak antlaşmasının gizli maddelerine göre boğazlar Rusya dışında bütün diğer devletlerin harb gemilerine kapatılacaktı. Böylece, Rusya boğazlar hakkında ilk defa önemli bir başarı sağlamış oluyordu. Bir kaç gün sonra İngiltere ile yapılan korunma paktının onuncu maddesiyle İngiltere, Akdeniz ve yakın-doğudaki Fransız ticaretinin yok edilmesini hedef tutuyordu⁸.

İngiltere ve Rusya'nın yardımı ile Fransa doğu Akdeniz bölgesinden uzaklaştırıldı. Napolyon Rusya ile İngiltere'nin arasını açmak için politik manevralara girişti. İngilizlerin eline geçeceğini anlayınca, Malta adasını Çar'a peşkeş çekti. Rusya'yı İngiltere'den ayırmayı başardı. Rus Çarı İngiltere'ye karşı Napolyon'la birleşti. Osmanlı Devleti'nin taksimi için müzakerelere girişti. Bütün bu diplomatik olaylar neticesinde İngiltere'nin Osmanlı devletiyle olan ilişkileri düzeldi. 1809 da İngiltere ile imzalanan Kale-i Sultaniye Ant-

8 Cemal Tükin, aynı eser, s. 90.

laşması rusların tek taraflı olarak boğazlar meselesinde kazandığı imtiyazlı durumu kaldırdı. Boğazlar üzerinde İngiliz-Rus rekabeti başlatılmış oldu. Diğer taraftan Napolyon'un şark meselesini tek başına halletmek için giriştiği Mısır seferi, Orta-Doğuda ve Akdeniz'de bu devletlerin mücadelesinin de başlangıcı oldu. Daha sonraki tarihlerde ortaya çıkacak olan birçok meselenin tohumları bu tarihte atılmış oldu. Çok geçmeden Rusların teşvik ve tahrikleriyle Mora İsyanı patlak verdi. Batılı devletler Rusya'yı tek başına bırakmamak için bu isyanı desteklediler. Osmanlı donanmasını yaktılar ve politik sahada büsbütün yalnızlığa terk ettiler. Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Yunanistan bağımsızlığa kavuşmuş oldu.

Yunan istiklâlini kesin olarak karara bağlayan Londra konferansının toplandığı bir sırada Fransa'nın kışkırtmaları neticesinde 1832 yılında Mısır valisi Mehmet Ali paşa isyan etti. Orta-Doğudaki menfaatlerini İngiltere'ye kaptıran Fransa, Mısır valisine Fransa'nın temsilcisi ve bir kahraman gözüyle bakıyor ve başarılarından gurur duyuyordu. Rusya buhranın yarattığı ortamdan istifade etmeği tercih etti. Edirne barışıyla kazandığı avantajlı durumunu pekiştirmek ve Osmanlı Devleti üzerinde hakimiyet kurabilmek için yardım teklif etti. Avusturya da Rus politikasını destekler bir tavır takındı. İngiltere ise başlangıçta, Fransız nüfuzunun Orta-Doğuya yerleşmesinden korkarak ona karşı cephe aldı. Fakat Rusya ile Osmanlı devleti arasında imzalanan Hünkâr iskelesi andlaşması üzerine, Mısır Valisinin Anadolu'dan çıkartılması ve İstanbul'a yerleşmekte olan Rus nüfuzunu bertaraf etmek için Avusturya ve Fransa ile birlikte hareket etmeğe karar verdi. Ruslara büyük avantajlar sağlayan Hünkâr iskelesi andlaşması Avrupayı çok telâşlandırdı. Görünüşte bir savunma andlaşması olmasına rağmen, bu andlaşma gelecekte büyük tehlikeler yaratabilirdi. Osmanlı Devleti 8 yıl için bir nevi Rusya'nın himayesine giriyordu. Her türlü ahvalde yalnız çarın yardımını istemeyi taahhüd ediyordu. Andlaşmanın gizli maddesine göre ise Osmanlı Devleti, Çanakkale boğazını Rusya'nın emniyetini tehdid eden her bir donanmaya ve genel olarak başka bir devletin bütün harb gemilerine kapamayı üzerine alıyordu⁹. Kaynarca andlaşmasıyla Ortodoks ahalinin hamisi olan Rusya, yeni andlaşmayla Türklerin de koruyucusu olunca Osmanlı Devleti'nin

9 Cemal Tükin, aynı eser, s. 185.

bütün işlerine karışma hakkını kazanıyordu. Rus mühendisleri Çanakkale boğazını tahkim etmeğe başlamışlardı bile. Artık Rusya, Şark meselesini kendi emellerine uygun şekilde halletme imkânını kazanıyordu. Rusya'nın bir asırlık mücadelesi, lehine neticeleniyordu.

İngiltere, Fransa'nın orta doğuya yerleşmesine mani olmağa çalışırken, kuvvetli bir rakibin meydana çıkmasına sebep olmuştu. İngiliz hükümeti Fransa'yı da yanına alarak, Rusya'ya karşı harekete geçmek istediye de Fransa'nın çekingen tutumu yüzünden bir şey yapamadı. Fakat çarın başarılarını, hele rusların İstanbul'a yerleşmelerini kat'iyyen hazmedemiyordu. Çeşitli yollara baş vurarak durumu lehine çevirmeğe çalıştı. İlk tedbir olarak, 1836 yılından itibaren şarkta eskisinden daha mühim bir ticarî mevki elde etmek ve Osmanlı devletiyle ilişkileri kuvvetlendirmek yoluna gitti. Yunanistan'a yerleşerek, ticaretini Karadeniz sahillerine kadar genişletti ve İstanbul'u Orta-Doğudaki ticarî faaliyetlerinin merkezi haline getirdi. 1838 yılında imzaladığı ticaret andlaşmasıyla Osmanlı devletinden geniş ticarî ve iktisadî menfaatler sağladı¹⁰. Bazı müelliflerin belirttiklerine göre, İngilizler şarka tâcir sıfatıyla geliyorlar, fakat siyâsî sıfatla yerleşiyorlardı¹¹. İngiliz nüfuzu Babiâli üzerinde gittikçe arttı. İngilizler, bu üstün durumlarını sağlamlaştıracak ve Rus tehlikesini önliyecek yeni bir buhranın çıkmasını kolluyorlardı. Nihayet 1833 yılında Avrupanın aracılığı ile önlenmiş olan Mısır isyanı 1839 yılında tekrar patlak verdi. İngiltere'nin verdiği garantiye güvenilerek Mehmet Ali Paşa üzerine asker gönderildi. Âsi paşa birincisine nazaran daha çok başarı kazanıyordu. Osmanlı ordusunu hezimete uğrattı. Donanma Mısır'a teslim oldu. İngiltere bizzat kendisinin yarattığı bu buhrandan azamî derecede yararlandı.

Bu sırada Avrupa devletleri, Hünkâr İskeleyi andlaşmasına dayanarak Rusya'nın şark meselesini tek başına halletmesinden korkuyorlardı. İngiltere bu durumdan yararlanmasını bildi. Bütün Avrupayı Mehmet Ali Paşa'ya karşı birleştirmeğe ve Babiâli nezdinde İngiltere'ye üstün bir mevki sağlamağa muvaffak oldu. Rusya'nın

10 1838 ticaret andlaşması hakkında geniş bilgi için, bk. Mübahat S. Küçüköğlü, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri*, I, Ankara, 1974, III. bölüm.

11 Charles Sinyobos, *Tarih-i Siyasi-Asr-ı hazırda Avrupa*, trc. Ali Reşad, İstanbul 1324, III, s. 114-128.

ilerlemesini ve Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kurmasını istemiyen Fransa, Rusya'ya karşı bir Avrupa birliğinin kurulmasını teklif ediyordu. Fransız başvekili 1839 da şöyle diyordu; «Fransa için olduğu kadar İngiltere ve hatta Avusturya için de en mühim mesele, birlikte hareket ederek Rusya'nın genişlemesine mani olmak ve şark meselesinin Avrupa devletleri heyetince müştereken halledilmesine bu hükümeti alıştırmaktır.»¹² Bütün Avrupa bu fikre katılıyordu. Şark meselesinde Rusya'yı tek başına hareket etmekten alıkoyacak önlemlerin alınması hususunda hemfikir idiler. Bundan sonra şark meselesine ait bütün meselelerin ancak Avrupa devletleri heyetine müracaat edilmek suretiyle çözülebileceğini ispat etmek istiyorlardı. Osmanlı devletinin tamamen bir iç meselesi olan Mısır meselesinin bir Avrupa müdahalesiyle çözümlenmesi için İngilizler büyük gayret sarfettiler. Babiâli'nin Mısır'la yapmağa hazırlandığı sulhü tehir ettirerek, kapanmak üzere olan buhranı tekrar açtılar. Derhal sulh imzalanmasını isteyen Rusya da, İngiltere'nin manevraları sonunda devletlere katıldı. Büyük devletler, Rusya'yı da yanlarına alarak Fransız sefiri tarafından hazırlanacak bir notayı Babiâli'ye vermeği kararlaştırdılar. Notada beş büyük devletin aralarında tam bir uyuşma olduğu belirtildikten sonra, bu devletlerin istemediği şartlarda imzalanacak her türlü sulh andlaşmasının red edileceği açıkça ihtar ediliyordu¹³.

Avrupanın Osmanlı Devleti'ne karşı takibettiği genel politika bakımından bu notanın getirdiği tesir çok büyüktü. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti ve şark, Avrupanın nezareti altına girme yönünde hızla ilerlemeğe başladı. Avrupa devletleri, bir taraftan kendi siyasi, ticari ve ekonomik menfaatlerini istedikleri şekilde elde edebilmek ve bir taraftan da Rusya'nın gayr-i müslim tebaayı bahane ederek giriştiği tek taraflı parçalama politikasına mani olmak için Babiâli'den Hıristiyan tebaasının eşitlik haklarının sağlanmasını ve bir takım imtiyazlar verilmesini istiyorlardı. Mısır meselesinin en kiritik bir safhasında, Avrupa devletlerini memnun edecek ve onların yardımlarını sağlayacak bir takım yenilikleri kapsayan Tanzimât Fermanı ilân edildi. Gayr-i müslim tebaaya geniş haklar verilmişti. Avrupanın takibettiği bu politikanın amacı, Rusları İstan-

12 Sinyobos, *aynı eser*, III, s. 135.

13 Sinyobos, *aynı eser*, III, s. 136.

bul'dan uzaklaştırmak ve Rusya'nın Hıristiyanlar üzerinde iddia ettiği himayeyi kaldırmak idi. Böylece Avrupa devletleri, 1774 Kaynarca Muahedesiyle Rusya'nın şarkta elde ettiği başarılarının intikamını almış olacaktı. Artık Rusya'ya karşı Osmanlı devleti yanında bir Avrupa ittifakı doğuyordu. XVIII. yüz yılda Lehistan'ın Rusya tarafından işgâl ve taksimine seyirci kalan İngiltere ve Fransa, bu sefer de aynı muamelenin Osmanlı Devleti'ne tatbik edilmesine razı olamazlardı. Siyâset âleminde ve şark meselesinde yeni bir çığır açılıyordu. Avrupa dengesinin esas unsuru kabul edilen Osmanlı Devleti üzerinde, herhangi bir devletin tek başına hakimiyet kurması, başka bir deyimle şark meselesini halletmesinin, Fransa ve İngiltere tarafından kabul edilmeyeceği kesin olarak ifade ediliyordu.

1839 temmuzunda, Avusturya da dahil olduğu halde büyük devletler, donanmalarını Çanakkale boğazından geçireceklerini çar'a bildirerek, yarım asırdan beri Rusya'nın şarkta elde ettiği mümtaz mevkii terke mecbur ettiler. Fransız başvekili, «Osmanlı devleti Avrupa umûmî haklarından istifade edecek, Babiâli'ye karşı bütün devletler aynı mevkide bulunuyorlar, Türkiye'nin istiklâlîni ve toprak bütünlüğünü korumak vazifesi Avrupa devletleri heyetine aittir, altı seneden beri şark meselesinin doğurduğu hadiseler bu şekilde ortadan kaldırılmış ve Rusya'nın istilâ emellerine set çekilmiştir.»¹⁴ diyordu.

Rusya, Avrupa devletlerinin bu tutumları karşısında bazı politik manevralara girişti. Hünkâr İskeleyi andlaşması 1841 de sona erecekti. Bu andlaşmanın tekrar yenilenemeyeceğini Rusya anlamıştı. Bu andlaşma ile elde ettiği avantajlı durumu kaybetmeğe mahkûmdu. Böyle olunca bu andlaşmadan vaz geçmeliydi. Fakat bunu yaparken İngiltere-Fransa blokunu da parçalamalıydı. Bunun da yolu Fransa'ya karşı İngiltere'nin yanında yer almaktı. Zaten bu sırada İngiltere ile Fransa arasında Mısır meselesi yüzünden ihtilâf çıkmış ve iki devletin araları açılmıştı. Tam bu sırada da Rusya İngiltere'ye başvurarak (Eylül 1839), Hünkâr İskeleyi andlaşmasından vaz geçtiğini ve Boğazların kapalılığı prensibinin bir milletlerarası andlaşma ile tesbit edilmesine taraftar olduğunu bildirdi. Bu

14 Sinyobos, *aynı eser*, III, s. 150.

teklif İngiltere'yi hayretler içinde bıraktı. Çünkü Rusya'nın teklifi İngiltere'nin 1809 dan beri gerçekleştirmek istediği şeydi.

Rusya'nın yeni politikası başarılı oldu. Fransa yalnız bırakıldı. İngiltere'nin Fransa'ya karşı tutumu daha da sertleşti. Palmerston, Rusya, Avusturya ve Prusya'yı yanına alarak Mısır meselesine bir çözüm şekli bulmak üzere Londra'da bir konferans topladı. Devletler aralarında aldıkları kararları zorla Mehmet Ali Paşa'ya kabul ettirdiler. 10 Temmuz 1841 de imzaladıkları bir protokol ile Mısır meselesinin kapandığını ilân ettiler. 13 Temmuz 1841 tarihli «Boğazlar Sözleşmesi» ile Boğazlara yeni bir statü verdiler.

Boğazlar meselesinde bir dönüm noktası teşkil eden bu sözleşme ile, o zamana kadar Osmanlı Devleti'nin iradesinde bulunan boğazlar milletlerarası bir statüye kavuştu. Osmanlı Devleti'nin iradesi sınırlanıyordu. Bütün Avrupa devletlerinin rızalarını almadan Boğazlar rejiminde bir değişiklik yapamazdı. Diğer taraftan devletlerden herhangi birinin Hünkâr İskeleyi andlaşmasına benzer bir andlaşma yapmaları önlenmiş oluyordu. Artık Rusya, Osmanlı Devletinin zayıf bir anını yakalayıp Boğazlar konusundaki emellerini gerçekleştirmesi imkânını da kaybediyordu. Avusturya daha da ileri giderek, Osmanlı Devleti'nin istiklâl ve toprak bütünlüğünün büyük devletler tarafından garanti edilmesini teklif etti. Rusya buna şiddetle karşı çıkarak bu hususta Babiâli'ye yalnız bir teminat verilmeyle iktifa edilmesini devletlere kabul ettirdi¹⁵.

1841 Londra andlaşması ve Boğazlar sözleşmesinden en fazla zarar gören devlet yine Rusya olmuştu. Rusya'nın o zaman Avusturya'nın teklifine karşı çıkması ve bir teminat verilmesiyle yetinilmesinde ısrar etmesindeki maksadının ne olduğu çok geçmeden Kırım savaşının arefesinde anlaşıldı.

Rusya, bu tarihten itibaren şark meselesinde kaybettiği imtiyazlı durumu tekrar elde edebilmek için devamlı fırsat kolladı. Tarihi emellerini gerçekleştirebileceği müsait zamanı bekledi. Nitekim 1844 yılında İngiltere'yi ziyaret eden Çar I. Nikola, İngiliz devlet adamlarıyla Osmanlı Devleti'nin geleceğini müzakere etmek istedi. Fakat Osmanlı Devleti'nin bir müddet daha yaşamasını kendi çıkarlarına daha uygun bulan İngiltere, böyle bir müzakereden şiddetle kaçındı. Fakat çar ümidini yitirmedi. 1852 yılında teklifini İn-

15 Tukin, *aynı eser*, s. 204-232.

giliz elçisine tekrar açtı. Çar, «Hasta Adam» olarak vasıflandırdığı Osmanlı İmparatorluğu'nun yakında öleceğini ve cenaze merasimini kararlaştırmak gerektiğini ileri sürerek, Osmanlı topraklarının paylaşılmasını teklif ediyordu. İngiliz hükümeti, Çarın istilâ emellerine mani olarak Osmanlı saltanatını korumayı tercih etti. Rusya'ya karşı III. Napolyon ve Sardunya kiralı ile bir ittifak yapmağa muvafak oldu.

Bu sırada Kudüs'teki mukaddes yerlerin himayesinden dolayı Rusya ile Fransa'nın arası açıldı. Fransa'nın konuya ilişkin isteklerinin Padişah tarafından kabul edilmesini Rusya, Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın himayesine girmesi şeklinde değerlendirerek 1853 yılında Osmanlı topraklarının İngiltere'yle Rusya arasında taksim edilmesini Çar İngiliz elçisine açıkça teklif etti. İngiltere, Mısır ve Girit'i işgal edecek, Rusya da Eflâk-Boğdan, Sırbistan ve Bulgaristan prensliklerini himayesi altına alacaktı. Çar, İstanbul'u almak istemediğini, ancak geçici bir süre için işgal etmek gerektiğini söylüyordu.

İngiltere bu tasavvurlardan korktu. Mısır ve Girid'in işgalinin kendisi için kolay bir iş olmadığını biliyordu. Bu konuda müzakereye girişmekten çekindi. Çar I. Nikola, şark meselesini tek başına halletmek üzere harekete geçti. Bu sırada Avrupa devletlerinin içinde buldukları durum da gayet müsaitti. 1848 ihtilâlleri bütün Avrupayı sarsmış ve devletler tam bir ekonomik, sosyal ve siyâsî bunalım içinde bulunuyorlardı. Çar, 1853 Şubatında fevkalâde elçi olarak İstanbul'a gönderdiği Prens Mençikof vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne bir ültimatome vererek, Osmanlı tebaası Ortodoksların koruyuculuğunun resmen kendisine verilmesini istedi. Bütün Osmanlı ülkesinde on iki milyon kadar Ortodoks yaşamakta idi. Çarın teklifi kabul edildiği takdirde, Osmanlı Padişahı hükümranlık haklarını kaybediyordu.

Babiâli, İngiltere ve Fransa'nın yardımlarına ve verdikleri teminata güvenerek bütün Rus isteklerini reddetti. Böylece 1853-56 yılları arasında devam eden Kırım savaşları başlamış oldu. Avusturya, Çarla ittifak yapmaktan çekindi. Prusya da Avusturya'dan çekindiği için Rusya ile ittifaka yanaşmadı. Rusya yalnız kaldı. Bütün Avrupa fiilen Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti yanında birleşti.

Müttefik devletler sayesinde Rusya'ya gereken ders verildi. Şark meselesinin Rusya tarafından tek başına halledilmesi bir ke-

re daha önlenmiş oldu. Fakat Osmanlı Devleti üzerindeki baskılar giderek arttı. Kırım savaşı görünüşte Rusya'nın emellerine karşı Osmanlı devletini korumayı amaçlıyordu. Gerçekte ise batılı devletler iktisaden gelişen Rusya'nın kendi nüfuz bölgelerine inmesini önlemek istiyorlardı. Rusya'nın azınlıklarla ilgili isteklerinden daha fazlasını batılı devletler de istemekteydi. Bunun için Avrupa devletlerinin teklif ve tavsiyeleri dikkate alınarak Tanzimât Fermanı ilân edilmişti. Fakat hiç bir hazırlık yapılmadan, sırf Avrupayı memnun etmek ve Mısır meselesinde Türkiye'ye karşı daha mülâyim davranmalarını temin etmek maksadiyle ilân edilen Tanzimât tatbik edilememişti. Bu yüzden savaşta ordularıyla Türkiye'ye yardım eden devletler, Gülhâne Hat-ı Hümayunu'nda vaad edilen esasları Babiâli'ye bir kere daha ihtar etmek ve henüz halledilemeyen sosyal meseleleri daha açık ve kesin bir şekilde ortaya koymakla kendilerini vazifeli görüyorlardı. 1854 yılında harb devam ederken İngilizler başta olmak üzere garb devletleri azınlık haklarıyla yakinen meşgul oluyorlardı. İngiliz elçisi, Müslümanların ve diğer mezhep erbabının din değiştirmelerini yasaklayan kanunun kaldırılmasını ve bunun padişah tarafından ilân edilmesini istiyordu. Âli Paşa bunu padişah kabul ettiği takdirde artık müslümanların halifesi olmayacağını ve saltanatını da uzun süre koruyamayacağını belirtti. İngiliz elçisi daha da ileri giderek, bir çok garb memleketinde hatta kendi ülkesinde bile olmayan dinî hürriyet istedi. Fuad Paşa'ya açıkça şunları söylüyordu : «Dininizden, halifenizden bana bahsetmeyiniz. Bunların hepsi manasız şeylerdir. Bir memleket başkalarının yardımlarına muhtaç bulunur ve bu memleket için başkaları kan dökerse, hristiyanlık adına istediğim şeyleri kendisinden almak hakkımdır.»¹⁶

Gerçekten de Kırım harbi sonunda Rusya ile sulh görüşmeleri başlayınca batılı devletlerin yardımlarının mükâfatını almak için büyük gayret sarfettikleri görüldü. Harb devam ettiği sırada aralarında yaptıkları görüşmeler sonunda 1 Şubat 1855 te Viyana'da bir protokol imzalandı. Paris muahedesinin esasını teşkil eden bu protokol, Eflâk-Boğdan ve Sırbistan beyliklerinin yeniden teşkilâtlandırılması, Tuna'nın ticaret gemilerine serbest olması, Karadeniz'in tarafsızlığı ve Osmanlı memleketlerindeki hristiyan tebaa-

16 Engelhard, *aynı eser*, s. 284.

nın imtiyazlarına ve muafiyetlerine ait bazı hükümlerin getirilmesi gibi dört maddeyi ihtiva ediyordu. Bilhassa dördüncü maddede Avrupa devletlerinin azınlıklar için istedikleri imtiyazlar, Osmanlı Devleti'nin istiklâlini ve Padişahın hükümrânlık haklarını tehdid ediyordu. Devletler, imzalanacak andlaşmaya özel bir madde eklenerek, hıristiyan olan Osmanlı tebaasının Avrupa devletlerinin müşterek teminatları altında bulundurulmalarını istiyorlardı. Harbten önce, Rusya'nın istediğini, şimdi bütün Avrupa istiyordu. O zaman İngiltere ve Fransa'nın tavsiyelerine uyararak Rus isteklerini reddeden Osmanlı Devleti, bu sefer de hükümrânlık haklarıyla bağdaştıramadığı bu teklifleri reddetti. Babıâli bu meselelerle meşgul olduğu sırada Fransa'nın tavsiyesi üzerine hıristiyan tebaa hakkındaki iyi niyetini göstermek için, haracı kaldıracağını, reyayı orduya ve idarenin muhtelif şubelerine kabul edeceğini ecnebi sefirlere bildirdi¹⁷.

Müttefik devletlerle Osmanlı Devleti arasında azınlıkların hakları konusunda uzun uzadıya müzakereler cereyan etti. Nihayet padişahın kendi arzusu ile tebaasına bazı haklar verdiği zannını uyandırmak için, Osmanlı Devleti'yle müttefikler arasında İstanbul'da kararlaştırılan maddeleri havi bir ıslahat fermanının gecikmeden hemen ilân edilmesi Babıâli'ye tavsiye edildi. İşte ne şekilde hazırlandığı umumiyetle tartışma mevzuu olan ve hemen hepsi ecnebi devletlerin müdahale ve baskılarıyla meydana çıkan meşhur ıslahat fermanı'nın asıl menşei budur¹⁸.

Hıristiyan tebaaya geniş haklar veren ıslahat Fermanının 18 Şubat 1856 da ilân edilmesinden yedi gün sonra toplanan Paris kongresinde, Osmanlı Devleti adeta mağlub devlet muamelesiyle karşılaştı. İmzalanacak sulh andlaşmasında, ıslahat Fermanından ima yoluyla bahsedilmesi fikri üstün geldi. Osmanlı mürahhası Âli Paşa ise her ne şekilde olursa olsun fermanın muahedede zikredilmesine şiddetle karşı idi. Bu konudaki uzun tartışmalar konferanslar dışında da devam etti. Tanzimat'tan beri vaad edilen ıslahatların icrasını Osmanlı devletinin taahhüt etmesinde ısrar eden devletler, 30 Mart 1856 da imzalanan Paris muahedesinin 9. maddesinde fermanın zikredilmesini sağladılar. Osmanlı mürahhaslarının itirazlarını önlemek için de adı geçen maddenin sonuna şu ifadeyi eklemeyi uy-

17 Engelhard, *aynı eser*, s. 111-114.

18 Engelhard, *aynı eser*, s. 122.

gun buldular; «... Düvel-i âkide tebligat-ı vâkıanın kıymet ve ehemmiyet-i azimesini takdir ederler. Şu cihet katiyyen taayyün etmiştir ki, tebligat-ı mezkûre devletlerin ne zât-ı şevketsimât-ı hazret-i padişâhî ile tebaası arasındaki münasebâta, ne de hükümetin idare-i dahiliyyesine ne müştereken, ne de münferiden müdahale etmek hakkını asla bahşetmemiştir.»¹⁹

Osmanlı Devleti, ilk defa olarak Avrupa devletleriyle bir arada böyle bir toplantıya katılıyordu. Şark meselesinin etraflıca ele alınıp bir düzene sokulduğunu gösteren bu muâhede ile Karadeniz tarafsızlaştırılmış ve her türlü harp gemisinin bulunması yasaklanmış, böylece Rusya'nın emellerine set çekilmiş oluyordu. Fakat andlaşmanın genel hükümleri Osmanlı Devleti'ni büyük devletlerin nezareti altına sokuyordu. Şeklen devletlerarası hukukundan faydalanma bakımından eşitlik tanınmış oluyordu. Gerçekte ise gene Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale devam ediyordu. Hele ıslahat Fermanında vaad edilen reformların böyle devletlerarası bir belgede zikredilmiş olması, bu müdahaleyi daha da arttırdı. Eskiden Hıristiyanların haklarını koruma veya müdahale bir yabancı devlet tarafından yapılırken, Paris Muahedesi bu müdahale ve himayeyi, Avrupa Konseyi denilen Avrupa büyük devletlerinin müşterek hareketi şekline soktu. Kısacası, şark meselesiyle ilgili her problem bundan böyle devletlerin müştereken verecekleri kararlara göre çözülecekti. Paris muahedesini imzalayan devletler her meselede Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale ederek, çeşitli taviz koparmağa başladılar. Müdahalelerine gerekçe olarak ta 1856 ıslahat Fermanı hükümlerinin tatbik edilmemesini gösteriyorlardı.

Avrupa büyük devletlerinin büyük gayretleriyle ilân edilen ıslahat Fermanına en büyük tepki, azınlıklardan geldi. Her cemaatin özel hak ve imtiyazlarının birleştirilmesi ve kanun nazarında eşitlik sağlanması ve bilhassa askere alınmalarının kararlaştırılması bunların hoşuna gitmedi. Memleketin muhtelif bölgelerinde isyanlar ve karışıklıklar çıktı. Karadağ'da patlak veren bir isyan kısa sürede Bosna ve Hersek'e de yayıldı. Hükümet isyanları bastırmak için şiddetli tedbirlere baş vurunca, Paris muahedesini imzalayan devletler müdahale edeceklerini bildirdiler. 1858 yılında meydana gelen bu olaylar sırasında Osmanlı devlet adamları müdahaleci dev-

19 *Muâhedât Mecmuası*, IV, s. 242.

letlere şöyle diyorlardı : «Ecnebler, dahili işlerimize müdahale ederlerse asayişin îadesi hususundaki teşebbüslerimizde şüphesiz ki muvaffak olamayız. İsyân eden ahali, bizim adeta mücrimler gibi Avrupa mahkemesi huzuruna celb edildiğimizi görünce, her zamankinden çok söz anlamaz olacaklardır. Zaten Paris Muâhedesinin 9. maddesi bizi devletlerin şahsî ve müşterek müdahalelerinden masun buldurmuyor mu?»²⁰

Avrupa devletleri, bu beyanata karşı Paris muâhedesinin ekseri maddesinin Osmanlı Devleti'nin muhafazası, ilerlemesi ve insaniyet maksadiyle, İslahat Fermanının tatbik sahasına konulmasına nezaret etmek hakkını kendilerine, verdiğini iddia ettiler. Bir taraftan da açıkça isyancıları desteklediler. Girit'te ve nihayet Cidde'de olaylar patlak verdi. Devlet bir taraftan bu karışıklıklar, bir taraftan malî imkânsızlıklar yüzünden Avrupa devletlerinin istedikleri reformları gerçekleştirmedi. Nihayet 5 Teşrin-evvel 1859'da büyük devletlerin İstanbul'daki sefirleri sadrazama müşterek bir memorandum verdiler. Burada, «Türkiye'nin kendi kendine yardım etmemesinden, ıslahatın tedricî ve daimî bir surette tatbikine teşebbüs eylememesinden, 1856 fermanı ile ta'yin eden maksada ulaşmak için kâfi derecede istek göstermemesinden»²¹ dolayı teessüflerini bildiriyorlardı.

Rusya, batılı devletlerin Türkiye'deki nüfuzuna karşı hareket etmek ve vaktiyle haiz olduğu şân ve şöhreti hıristiyan ahâli nazarında tekrar kazanmak için fırsattan istifadeye kalkıştı. Bulgaristan ile Bosna ve Hersek'teki reayanın durumunun beynelmilel bir komisyon tarafından tahkik edilmesini ve gayri müslim tebaaya daha fazla teminat veren bir idare şeklinin kurulmasını istedi. İngiltere buna karşı çıktı. Osmanlı Devleti, Slavlarla meskûn vilâyetlere kendi memurlarından kurulu bir tahkikat komisyonunun gönderileceğini bildirdi. Rusya kendi teklifinde ısrar edince, Fransa'nın teklifi üzerine sadrazamın başkanlığında müslim ve gayri müslimlerden kurulu geniş salahiyetleri olan bir komisyon gönderilmesine karar verildi. 1860 mayısında Varna'ya hareket eden Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın maiyetindeki komisyon, çalışmalarına başladıktan dört ay sonra Lübnan olayları patlak verdi. Avrupa devlet-

20 Engelhard, *aynı eser*, s. 136.

21 Sinyobos, *aynı eser*, II, s. 388; Engelhard, *aynı eser*, s. 141.

lerinin bu kıt'ayı işgal edeceklerine muhakkak gözüyle bakıldığından, sadrazam geriye çağırıldı. Lübnan olayları 1861 de çıkarılan bir nizamnameyle kısmen önendi ise de Balkanlardaki durum devam etti. Avrupanın müdahaleleri de giderek arttı.

Londra hükümeti, Paris hükümetinin yardımıyla ıslahat işinde gittikçe daha faal ve müteşebbis hareket ediyordu. Paris andlaşmasının 9. maddesine aykırı olarak, İslahat Fermanının kendilerine resmen tebliğ olunduğunu, devletlerin adı geçen ferman hükümlerinin tatbik sahasına konmasını temin edecek kanun ve nizamların tanzimi hususuna iştirak etmek hakkına sahip olduklarını açıkça iddia ediyorlardı. Osmanlı devlet ricali Avrupa'nın bu tazyikleri karşısında ecnebi sefirlerle şöyle diyorlardı: «İslahat meselesinde adeta hususî bir devlet meclisi gibi hareket etmek istiyorsunuz. İctimai teşkilâtımızı ilgilendiren dahili meselelerimizde ihtisas sahibi olsanız ve bilhassa bu meselelerin hal şeklinde fikir birliği içinde bulunsanız ne ise. Fakat ne bu ihtisasa, ne de fikir birliğine sahip değilsiniz. Meselâ askerî kanununun tatbikini ele alalım; biz karma alaylar teşkilini, müslüman ve hıristiyanların karışık bulunmalarını, hıristiyanların herhangi bir tazyike uğramamalarını, sırf mezhep açısından zorlukla karşılaşmamalarını sağlamak için şiddetli tedbirler alınmasını istiyoruz. Fransa bizim fikrimizdedir. İngiltere ayrı ayrı alaylar teşkil edilmesini tercih ediyor. Rusya ise, kanun huzurunda müslümanlarla hıristiyanların eşitliğinin mümkün olmayacağını ve çeşitli zümrelerin birbirleriyle karışmalarının imkânsız olduğunu iddia ederek, hıristiyan tebaanın askerî hizmetten muaf tutulmalarını istiyor.»

«Bizi kendi vicdanımıza uyararak ve milletin izzeti nefsinin muhafaza edecek hudud dahilinde hareket etmekte serbest bırakınız. Ulemâ kısmı bizim tasavvurlarımızdan ve projelerimizden endişe ediyorlar. Bunları kendilerine kabul ettireceğiz. Fakat ecnebi devletler tarafından bize tazyik yapıldığının anlaşılmasında şartıyla.»²²

Babîlî Avrupanın tazyikine mümkün olduğu kadar karşı koyduğu ve bir taraftan en lüzumlu malî ve adli ıslahatları gerçekleştirmeye çalıştığı bir sırada 25 Haziran 1861 de Sultan Abdülmecid vefat etti. Müslüman Türk halkının büyük ümid beslediği Abdülaziz tahta çıktı.

22 Engelhard, *aynı eser*, s. 165.

Yeni Padişah, cülûsunu müteakib yayınladığı fermanla kardeşinin yolunu takibedeceğini ve Islahat Fermanında öngörülen reformları gerçekleştireceğini vaad ediyordu. Devlet çok kötü günler yaşıyordu. Mali buhran son haddini bulmuş durumda idi. Balkanları kasıp kavuran karışıklıklar bütün şiddetiyle devam ediyordu. Batılı devletlerin istek ve baskılarının ardı arkası kesilmiyordu. Kendi iktisadî ve ticarî menfaatlerine zarar veren her türlü engelin ortadan kaldırılması için büyük gayret sarfediyorlardı. 1861 yılında müştereken Babıâli'ye müracaat ederek, ecnebilerin emlak satın almalarını engelleyen ve Islahat Fermanında kaldırılacağı vaad edilen kanunun değiştirilmesini istediler. Uzun müzakerelerden sonra 1867'de isteklerini elde ettiler²³.

Babıâli'nin büyük devletlere verdiği çeşitli tavizler onların müdahalelerini önlemiyordu. Müslüman halkı rencide eden ve hıristiyan tebaadan daha aşağı bir hayat yaşamağa mahkûm eden Islahat Fermanına ve onun savunucusu büyük devletlere karşı muhalefet gittikçe artıyordu. Osmanlı aydınları arasında batının müdahalesi karşısında takib edilen şahsiyetsiz dış politikaya karşı şuurlu bir tepki oluşmağa başladı. Bu yüzden reform hareketi yavaşlatıldı. Batı devletleri karşısında daha şahsiyetli bir politika izlenmeğe başlandı. Bütün bunlar Paris andlaşmasını imzalayan devletleri endişeye sevketti. Bu yüzden 1867 yılında şark meselesi en önemli konu olarak devletlerin gündemine alındı. Aralarında teati ettikleri muhâbere evrakının tetkikinden anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti'nin yükseltilmesi vazifesiyile mükellef olan Osmanlı Devleti'nin gayretlerinden ve iyi niyetlerinden şüphe ediyorlar ve 1856'da Avrupa'nın alkışladığı yeni tasarılarla, gerçek icraatı karşılaştırarak pek cüz'î bir ilerleme olduğunu görüyorlardı. Ayrıca son on yıllık tecrübe onlara Babıâli'nin, ekseriya garb devletlerinin zorlamaları neticesinde ıslahat yapmak zorunda olduğunu göstermişti.

Büyük devletler, 1859 da olduğu gibi, bu defa da Osmanlı hükümetinin ihmâl ve rehâvetine karşı birlikte hareket etmeyi ve millî hisleri muhafaza hususunda gösterilen aşırı davranışlara son vermeyi uygun buldular. Hatta bazıları Babıâli'ye tatbiki mümkün tavsiyelerde bulunmak, hangi yola gitmesi lâzım geleceği ve ne gibi va-

23 Engelhard, *aynı eser*, s. 181-184.

zifelerle mükellef bulunduğunu anlatmak için gerçek durumu bizzat tahkik ve tedkike teşebbüs ettiler.

Fransa, şark politikasında görülen bazı değişikliklere rağmen, Islahat Fermanını kâfi sayarak çeşitli zümrelerden oluşan Osmanlı tebaasının birleştirilmesi fikrinden vazgeçmemiştir. Osmanlı Devleti'nin ihya edilmesi için lâzım gelen herşeyin Fermanında mevcut olduğunu ve Paris muâhedesini imzalayan devletlerin sahib oldukları nüfuzdan yararlanarak, Babıâli'yi Ferman hükümlerini tamamen tatbik sahasına koymağa zorlamaları gerektiğini savunuyor ve bu fikrinde ısrar ediyordu. Fransaya göre, gerek müslim gerekse gayr-i müslim tebaanın refah ve huzurunun temini ancak idarî birlik, siyâsî ve medenî hakların eşit şekilde tatbiki sayesinde sağlanabilirdi. Paris kabinesi çeşitli unsurların birleştirilmesi taraftarıydı. Fransız devlet adamlarına göre, Osmanlı hıristiyanları arasında diğer sınıflardan üstün ve muhtelif unsurların birleşmesini sağlamağa muktedir bir sınıf yoktu. Rumlar hiç bir vakit Slavlara tabi olmak istemezler, Slavlar Rumların üstünlüğünü asla çekemezlerdi. Gerek Rumların, gerek Slavların hegemonyası, üstünlüğü Ermeniler için tahammülü imkânsız bir hal olurdu. Fransız hükümeti nazarında, reaya içinde Türklerden ayrı olarak ıslahat işini ve yeniliği meydana getirebilecek bir unsur mevcut değildi. 15-20 muhtelif unsuru bir arada tutabilecek tek bağ Türklerdi. Türk unsuru yok olursa, Osmanlı Devleti kırık bir makina gibi dağılır ve reayadan her biri bir tarafa giderdi. Yapılacak iş, müslüman unsurunu şimdiye kadar kaldığı yalnızlık halinden kurtarıp, gayr-i müslim tebaaya yaklaştırmak ve muhtelif unsurların birbirleriyle kaynaşmasını sağlamak gerekiyordu.

Fransa'nın takib ettiği politika 1867 yılında değişmemiş olmakla birlikte, maksada ulaşmak için baş vurulacak vesaitte öncekine nazaran daha fazla şiddet ve metanet gösterilmesini istiyordu. Avrupa artık bugün yarın gibi sözlerle oyalanmağa ve yarım tedbirlerle vakit geçirilmesine müsaade etmemeli, kesin bir yol tayin ederek fikir ve düşüncelerini Babıâli'ye zorla kabul ettirmelidir²⁴.

Rusya'nın tavsiye ettiği yol ise büsbütün başkaydı. Prens Gorchakof, Paris muâhedesinden önce verdiği bir memorandumda muhtelif Osmanlı unsurlarının birleştirilmesi fikrine karşı çıkmıştı. Ona

24 Engelhard, *aynı eser*, s. 185-189.

göre bugün muhtelif cemaatler için mevcut olan özel dini ve mezhebi kanun ve mevzuatlardan istifade etmek ve bunları her şeyden önce milliyet esasına uydurmağa çalışmak suretiyle mevcut unsurlardan her birine hususî teminat vermek icabediyordu²⁵.

Rus hükûmeti de Fransa gibi kendi fikrinde ısrar ediyor ve 1867 yılında şark meselesinin pratik bir şekilde hallinin ancak, hıristiyanların menfaatlerini müslümanlarınkinden ayırmak, Padişahın tabiiyeti altında bulunan muhtelif millet ve mezheplerin ilerlemesini Avrupa dengesinin gerekleriyle uzlaştırmakla mümkün olabileceğini tekrar ediyordu²⁶. Kısacası Rusya'nın istediği, muhtelif unsurlara ileride bağımsızlığa dönüşecek mahallî muhtariyetlerin verilmesini sağlayacak tedbirlerin alınması idi.

Avusturya hükûmeti, o sırada Girit'te meydana gelen müthiş bir isyanın Türkiye için vahim bir akibete sebep olacağını dikkate alarak, Rusya'nın emellerine uygun bir şekilde fikrini açıkladı. Avusturya'ya göre, hıristiyanlara Osmanlı devleti tabiiyeti altında olarak muhtariyet vermek ve bu meseleyi peynelmilel bir konferansta hemen müzakere mevkiine koymak Padişahın menfaatleri icabı idi²⁷.

İngiltere hükûmeti, Türkiye'nin istiklâl ve toprak bütünlüğünün tehlike altında bulunmasından doğan vahim durumu dikkate alarak, ıslahat için gösterdiği aşırı gayret ve arzuyu bir müddet için ertelemişti. En akılca hareketin müdahale etmemek olduğuna inanmış ve diğer devletleri de bu yolda hareket etmeğe davet etmişti. Fakat günün birinde Osmanlı devletinin parçalanacağını çok iyi bilen İngiltere, bunun kendisi için faydalı olacak en müsait zamanda olmasını arzu ediyordu. Lord Derby, Parlamentoda şöyle konuşuyordu: «Men'i yed-i iktidarımızda olmayan bir âkibeti, yani Osmanlı devletinin inkırâzını ta'cil eylemekliğimiz münasib olamaz. Çünkü böyle bir hâl vukua gelirse vazifemiz bunun mümkün olduğu

25 7 Kânunsani 1855 tarihli memorandumdan naklen, Engelhard, *aynı eser*, s. 189.

26 Rusya'nın 1867 tarihli memorandumundan naklen, Engelhard, *aynı eser*, s. 189.

27 Avusturya sefarethanenin 22 Kânunsani 1867 tarihli telgrafından naklen, Engelhard, *aynı eser*, s. 190.

kadar tedricen ve daha az tehlike ile meydana gelmesine çalışmaktan ibaret olacaktır.»²⁸

Yukarıdaki beyanattan da açıkça anlaşılacağı gibi, İngiltere de şark meselesinde takib ettiği eski politikasından uzaklaşmaktadır. Bütün devletlerin Osmanlı İmparatorluğuna karşı takib ettikleri doğu politikalarında meydana gelen karışıklığın ve değişmelerin diğer önemli bir sebebi de, 1866 yılında patlak veren Girit isyanı idi. Yunanistan'ın kışkırtmaları neticesinde ortaya çıkan isyana batılı devletler de karışmış, Osmanlı Devleti'nin getirdiği yeni idari düzenlemeyi kabul etmiyerek, Girit'e muhtariyet hatta bağımsızlık verilmesini isteyecek kadar ileri gitmişlerdi.

Osmanlı Devleti, bir çok yeni fedakârlıklara başlangıç olacak böyle bir teklifi reddetti ve Avrupalıların istediği tahkikatın icrasına da mani olarak 18 Eylül 1867 de Girit Nizamnamesini tanzim ve tatbik etti. Buna göre Girit bir vilâyet haline getirildi. Valinin maiyetine biri müslim diğeri hıristiyan olmak üzere iki müşavir verildi. Bu teşkilâtın dikkat çekici en önemli noktası, hıristiyan unsuruna 1864 Vilâyet Kanununun bahsetmediği nüfuz ve iktidarı temin etmesi idi. İdarî teşkilâta ekseriyyeti teşkil eden ahalinin üstünlüğü prensibi kabul edildi. İdarî bölgenin nüfus çoğunluğu hıristiyanıysa, idare reisi hıristiyan, muavini müslüman olacaktı. Eğer nüfus çoğunluğu müslümanıysa idare reisi müslüman ve muavini hıristiyan olacaktı.

Bu teşkilâtın diğer Osmanlı vilâyetlerinde de tatbik edilmesi arzu edilebilirdi. Bilhassa Rusya'nın amacı bu idi. Nitekim sonradan «Girit Nizamnamesi», batılı devletler tarafından muhtelif Osmanlı vilâyetleri için yapılmasına lüzum gösterilen kanun ve nizam-lara esas ve numune olarak kabul edilmiştir.

Avrupa hükûmetlerinin o zaman Girit isyanının şarkta sebep olduğu büyük kargaşalığın tesiri altında buldukları, gerek Babıâli'ye yaptıkları nasihatlerde, gerek tahminlerinde az çok ifrata vardıkları âşikârdı. Kısacası, 1867 yılında şark meselesine dair devletler arasında cereyan eden müzâkereler ve muhâbereler esnasında birbirinden farklı iki yol, Fransa ve Rusya'nın teklifleri mevzubahs

28 Engelhard, *aynı eser*, s. 190.

oluyordu. Fransa 1856 Islahat Fermanı harfiyyen tatbik edildiği takdirde meselenin halledileceğine inanmaktadır. Rusya ise bunun mümkün olamayacağını tecrübe ile anlaşılmış olduğunu ve başka şeyler yapmak lâzım geldiğini iddia etmektedir²⁹.

Rusya'nın teklifi diğer büyük devletler tarafından ya sempatiyle karşılanmakta, ya da karşı çıkılmamaktadır. Bu durumdan cesaret alan Rusya, eskiden beri takibettiği parçalama politikasını gerçekleştirmek için çalışmaktadır. Balkanlarda Pan-Slavist hareketleri alabildiğine körüklemektedir.

Başbakanlık Arşivindeki çalışmalarımız esnasında elimize geçen bir vesikada, 1867 yılında şark meselesinde meydana gelen bu değişmelerin bir tahlili yapılmaktadır. 12 Şubat 1867 tarihini taşıyan, tercüme olduğu anlaşılan ve fakat yazrını tesbit edemediğimiz bu vesikayı kısmen sadeleştirerek yayınlamayı uygun bulduk. Adı geçen yazıda devletlerin şark meselesinde takibettikleri politikalarındaki değişmeler, tarihi örnekler verilerek anlatılmaktadır. Genel üslûbu ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşaması savunulan ve bunun insanlık için zorunlu olduğu ileri sürülen yazıda, geleceğe ait bazı tahminler yürütülmektedir ki, daha sonraki tarihlerde bunların doğru çıktığı görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun şark meselesi hakkındaki görüşlerini de yansıtan bu yazı şöyle başlıyor :

«Şark meselesi yine açıldı. Bunu insan kendi kendisinden saklamamalı. Bu mesele yine açıldı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin mülki, idâri, ticârî ve siyâsî durumunun bozulması, onun devam etmesini büyük tehlikeye düşürmektedir. Bu mesele yine açıldı. Çünkü Rusya bu zamanı, eski tasarılarını tekrar ele almak için müsait görmektedir. Fakat şark meselesi yeniden ortaya konulacak olursa, Avrupa kabineleri bunu velevki umumî bir muharebeden sonra olsun, nasıl halledebileceklerdir? Hâl için bir çok şekiller ileri sürüldü. İçlerinden yalnız ikisi tedkike şâyandır. Biri şarkın Osmanlı Devleti vasıtasıyla islâh olunması. Diğerisi Rusya'nın şarkı, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla zabt ve istilâ etmesidir. Fransa, İngiltere ve Avusturya'nın menfaatlerine ve Avrupa medeniyetine bu iki şekilden hangisi uygun düşerse seçilip uygulanacaktır. Birkaç zamandır sık

29 Engelhard, *aynı eser*, s. 191.

sık bahs ve müzakere olunan Osmanlı Devleti'nin taksimi konusu, bir tasavvurdur ki, bunun yanlışlığını bütün âlem ve hatta Avrupa diplomatlarından en dar düşüncede olanlar bile inkâr ve itiraz edemezler. Şimdiye kadar ileri sürülen taksim şekllinden, mevkileri dolayısıyla hissedar olacak devletlerin hepsinin birden istifadesini mücib olacak hiç bir çözüm şekli yoktur. Bunların asıl ve esasları her ne olursa olsun; hırs, cür'et veya temkinsizlik ile her ne tedbir hatıra gelirse gelsin kâffesi Rus kuvvet ve nüfuzunun haddinden fazla genişlemesi neticesini doğuruyor.

Moskova Gazetesi, Gorçakof muharreratının gerçek yorumunu yaparken hemen ertesi günü bir dinî savaş çıkacakmış gibi esas amacını ortaya koyarak demiştir ki; «Biz Rum-Slav halkının kuvve-i hayatiye ve fi'liyyesine nail olmak üzere bulunduğu zamana geldik. Şark hıristiyanlarının istiklâlleri tamamiyle tastik olunacak olsa, o vakit Rusya tekml Avrûpa'ya büsbütün başka bir halde görünür.» Bundan daha açık bir söz olamaz. Rusya Paris Muâhedeşi hükümlerine bir kaç sene tahammül ettikten sonra, Osmanlı Devleti'nin taksimi programını iyice kararlaştırarak pasif politikasını terketti. İki yüz seneden beri her türlü vasıtalarla tatbikine çalıştığı bu programın büyük bir şey olduğunda şüphe yoktur. Eğer Avrupa milletleri tabii hallerinde bulunsalardı ve her şeyi, hatta hakimiyet prensiplerini bile ihlâl eden kötü bir zaman değişiminde bulunmamış olsalardı ve devletlerin bu hercümerç halinde sarîh ve esaslı kanunlar rast gele kabul edilen politikalar tarafından hemen unutulmama ve belki istemiyerek red ve inkâr olunmasaydı, pek de telâş ve ızdıraba mahal olmazdı. Ne fayda ki, garb devletleri, tereddüd ediyor. Kendilerinde 1838 senesindeki gibi açık seçik ve kesin fikirler görünmüyor. Garbın bu kargaşalığı, Rusya'nın hırsını arttırdığı gibi nihayet İngiltere, Fransa ve Avusturya devletleri, metanet, uyanıklık ve birlik içinde harekete karar vermezler ise şark memleketlerinin de hepsini Rusya'ya teslim edeceklerdir. Avrupayı tehdid eden bunca tehlikeler meydanda iken ve istenilse bu tehlikelerin kolaylıkla def'i de kabil iken, İngiltere, Fransa ve Avusturya ahali ve hükümetleri kararsız hareket ederek belânın defedilmesine kâfi gelecek iki üç diplomatik teşebbüsten çekinmeleri çok acıdır.

1854 senesindeki şevk ve heyecan halâ hatırımızdadır. Daha

1852'de Avrupa kabineleri birbirinden malûm sebeplerden dolayı çekinip dururlarken, Rusya'nın tasavvurları ortaya çıkınca aralarında samimi bir işbirliğinin kurulması lüzumunu anlıyarak, şikâyet sebeplerinin hepsini bertaraf ettiler. Müsterek bir düşman vardı ki, İstanbul'dan başlayarak Avrupa'yı, Avrupanın istiklâl ve medeniyetini tehdid ediyordu. İşte bu düşman üzerine yürüdüler.

Bu meselede halk hükümetle birlik olmuştu. Fransa'da mağlup olmuş fırkalar henüz duçar oldukları hezimetten yürekleri yatışmamış iken yine, III. Napolyon'a Rusya'ya karşı politikasında büyük çapta yardımcı olarak, iç politikadaki meselelerini ikinci dereceye bıraktılar. Bütün Fransa, Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın eline bırakmamanın lüzumunu, değişik fikirlerde çıkan bir çok tanınmış gazeteleri vasıtasıyla ve savaş meydanında kazandığı zaferle ilân etmişti. Fransa'da görülen bu birlik, aynen İngiltere'de de meydana geldiği gibi, oranın büyük diplomatlarından biri, «Osmanlı devletinin muhafazasını umumî kaide hükmünde tutmayan adamla mübahase bile etmem» diyordu ki bu sözü, bütün Avrupa halkı benimsemiş ve kabul etmişti. Avusturya da aynı şekilde, İngiltere ve Fransa'nın Rusya aleyhindeki harekâtına nüfuzca iştirak ederek umumî efkârı o vakitten itibaren kendisine ısıdırmağa başlamış ve halkın hay-siyet ve istiklâl fikirlerine ilk defa olarak hizmet etmişti. İtalya'ya gelince, o da evlâdından on beş bin kişiyi Rusya ile kavga etmeğe gönderip, milletin kurtuluş ve refahını hazırlamıştı. Medeniyyetin icâbı olan o birlik bugün niçin mahvoldu? Avrupa niçin böyle tereddüd ediyor? Hele kabineler niçin halktan fazla mütereddid davranıyorlar? Acaba şarkta bir değişiklik mi vuku buldu? 1854'te gerçek ve itirazı mümkün olmayan genel prensipler, 1867 senesi geldiğinde geçersiz mi oldu? Niyet ve tasavvurlarıyla Avusturya ve garb ahalisine dehşet veren Rusya, istilâcı bir devlet iken şimdi başka mı oldu? Paris Muâhedesinden biri iki şeyden, yani memleketini Asya cihetinde genişletmekten ve Lehlilerin mal ve mülklerini zabtetmekten başka Avrupa'nın vicdan ve menfaatlerini te'min edecek acaba ne yaptı? Boğaziçi, politikaca ve ticâretçe olan ehemmiyetini gaib mi etti? Yoksa milletlerin ve kavimlerin maddî ve manevî menfaatlerinin esası olmaktan mı çıktı? İngiltere, Fransa ve Avusturya Karadeniz'in âdeta bir Rus gölü olmasına aldırıyorlar mı? Ruslar, Hindistan'a yaklaştıkça İngiliz'in menfaatlerine olacak tehlike

daha mı azaldı? İngiltere daha henüz bir kaç sene evvel Sepoy'ların³⁰ dehşetli ihtilâlini teskin ile uğraşırken Kazak karakolları Amur Nehri boyunca dizildiği vakitten beri Rusya'nın çevirdiği entrikalar ve bulunduğu tasavvurlarla kendisinde uzak memleketlerini muhafaza edememek korkusu acaba azaldı mı? Fransa ki kendisince bir ebedî şân olmak üzere, 1854'te İmparator Nikola'ya hırsının cezasını çektirmekte herkesin önüne geçmişti. Şimdi asırlardan beri değişmemiş politikasını ve bütün âlemin inkılâpları arasında aynı şekilde kalmış menfaatlerini, bir bakıma mahvedip Rusya'nın genişlemesine karar mı verdi? Avusturya'nın 1854'te idâresi altındaki Slavların galeyanını menetmek hususunda olan büyük menfaati, 67'den çok 54'te mi âşikâr idi? Yedi yıl savaşlarında yaptığı hataya benzer bir hata ile zaten kendisinin istikbâlini te'minde müessir ve kâfi olmayan Paris muâhedesinin fesh olunmasını mı talep edecek?

Hayır! Hal-i hazır durumda, temelde, ticârî ve siyasî menfaatlarda ve Avrupa'nın mübrem ihtiyaçlarında hiç bir değişme olmadı. On iki sene önceki büyük ticâret erbabı yine onlardır. Medeniyyetin icabları 1854 senesindekinin aynıdır. Rusya'nın hırsı ve garbın tehlikeleri yine aynıdır. O halde milletlerin ve hükümetlerin siyasî tasarılarının ağırlık noktası neden değişsin? Diplomatların arzu ve idarelerindeki kuvvete on iki sene içinde hiç bir zaaf gelmedi. Halkın efkârına bu kadarcık bir zamanda bulanıklık gelemez. Önceden görülen şeyi şimdi görmemek ve büyük ihtiyaçları, küçük işlerin önüne geçirmemek imkânsızdır. Yoksa bu asrın başlarında âlemi ızdırab ve yeis içinde bırakan muharebeler, yakın zamanda muhtelif millet ve kavimleri harab etmek ve kana boyamak üzere ortaya çıkacak muharebelerin yanında oyuncak gibi kalır.

İngiltere, Fransa ve Avusturya diplomatlarından, şark'ı Rusya'nın zabt ve istilâ etmesinden hasıl olacak pek çok tehlikeyi anlamayan kimse bulunmadığı cihetle, artık böyle herkesin gözüne çarpan tehlikeler hakkında sözü uzatmağa lüzum göremeyiz.

Şimdi sözü, kesin çare makamında gösterilen diğer büyük tes-

30 Sepoylar : Hind askerî birliklerine verilen bir isim. Bunlar, 1857/58 yıllarında İngiliz hâkimiyetine karşı ayaklanmışlardır. Fazla bilgi için bk., Alfred Lyall *The rise and expansion of the British Dominion in India*, London, 1907, p. 323.

viye şekline, yani Osmanlı Devleti'nin enkazı üzerine birçok hıristiyan hükümetlerinin teşkili tasavvuruna getirelim. Bu garib yeniliğe birinci derecede rağbet edecek ve kıymet verecek Petersburg kabinesidir. Rusya Devleti 1854 senesinde âdetâ Osmanlı Devleti'ni istilâ etmek iddiasıyla ortaya çıkmış ve 1867 senesinde de şarkta hıristiyan hükümetleri teşkil ettirmeğe kalkışmıştır. Öncelikle, meseleyi şerh ve izah edelim. Rusya kabinesi, Osmanlı Devleti'nin enkazı üzerine hıristiyan hükümetlerinin ihdas ve tesisini talebettiği vakit ne yaptığını iyi biliyor. Şarkın müslümanlar tarafından zabt ve istilâsındanberi, galib ve mağlub arasında uyuşma ve güzel ilişkiler kurulamadığı gibi, hıristiyan milletler birbirinden büsbütün ayrı yaşamış ve halâ yaşamakta oldukları da malumdur. Ayrıca bu durum meselenin başlıca müşkilâtından biridir. Osmanlı Devleti, biri islâm ve diğeri hıristiyan yalnız iki fırkaya ayrılmış olaydı, bugünkü gün hâkimi mahkûm ve mahkûmu hâkim edecek değişiklik belki tahayyül olunabilirdi. Bu değişiklikten ne faide elde edileceğini göremiyoruz. Aciz zannımıza göre asıl lâzım olan şey, ne zâlim ve ne de mazlum bulunmamak davası olup, yoksa kimin mazlum olması gerektiğini bilmek değildir. Hâkim milleti, mahkûm millet yerine koymak tasavvuru asla kuvveden fi'le çıkamıyacağı cihetle bunu kâle almağa bile hacet yoktur.

Şurasını tekrar ederiz ki; muhtelif hıristiyan milletler, islâm milletlerinden ne kadar ayrı iseler, birbirlerinden de o derece ayırırlar. Rumlarla Ermeniler ve Bulgarlarla Arnavudlar arasında hiçbir vakit birlik bağı meydana gelmemiştir. Ve şimdi de yoktur. Adı geçen muhtelif milletler bir hükümet altında yaşamakta iseler de her şeyde ve hatta mezhep hususunda bile birbirlerine zadırlar. Bundan birkaç sene evvel Bulgarlar, Rum papazlarına olan düşmanlıkları dolayısıyla hepsi birden katolik olmak istemişlerdi. Ulah ve Buğdan eyaletleri de Yunan papazlarını olduğu gibi kiliselerinden defedip kovduktan başka Rum adıyla kendilerine gelecek iyiliğe bile açığa karşı koyuyorlardı. Diğer taraftan şark'ta günden güne artmakta olan katolik kiliseleri, kendi mezheplerine dahil ettikleri adamları da eskidenberi mensub oldukları cemaatten ayırıyor ve soğutuyorlar. Karşılıklı düşmanlıkları âşikâr olan bu milletler birbirinden ayrı yaşamış iken, şimdi kendilerine hükmeden millete karşı koymak düşüncesiyle aralarında birleşmiş olsunlar. Lâkin her-

hangisi hükümet nüfuzunu eline alsın veya icrâ etmek iddiasında bulunsun, aralarında müthiş bir katliâm olacağından, kemâl-i ehemmiyetle tavsiye olunan tesviye şekli böylelikle en güzel bir meziyyetini kaybeder. Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan hıristiyan milletler, hükümet icra etmek için gerekli olan evsaf ve esas hasletlere haiz olsalar bile, dağınık bir halde ve birbirlerine düşman oldukları için şark'ta iki-üç büyük hükümetin teşkili kabil olamaz.

Girid adası hariç, Osmanlı İmparatorluğu'nda, hıristiyanların nüfus bakımından müslümanlardan fazla olduğu eyaletlerin hepsinde hıristiyan kavimler birbirlerinden emin değildirler. Binâenaleyh, Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazı üzerine ancak bir takım ufak-tefek hükümetlerin ihdas ve tesisinden başka ihtimale mahal yoktur. Petersburg kabinesinin taleb ve arzu ettiği şey de budur. 1821 senesinde taleb ve arzu eylediği de bu idi. O tarihte Rum, Ulah ve Buğdanlılar ayaklanarak isyan etmiş olduğundan, bu ihtilâli mahallî kaldığı sürece teşvik ve rağbetlendirdi. Fakat isyancılar, birbirleriyle birleşerek büyük hükümetler kurmak sevdasına düştüklerinde, Rusya Devleti hemen yardım elini keserek o ana kadar teşvik ve himaye ettiği adamları fütursuzca terketti. Bu ise ancak küçük hükümetlerin teşekkülünü istemesinden doğuyor. Zira böyle küçük hükümetlerin daima zayıf, birbirleriyle zıdlaşma içinde yaşayacaklarını ve her vakit kendi nüfuzu altında kalacaklarını biliyor. Halbuki şarkta islâm veya hıristiyan olsun büyük bir devlet kurursa kendisine karşı koyabilir. Bundan dolayı Rusya'nın programı gereğince büyük devletler ihdas etmeğe yanaşmayıp tek başına yaşayacak küçük eyaletler, meselâ; küçük bir Bulgar hükümeti, küçük bir Karadağ hükümeti, küçük bir Bosna hükümeti, küçük bir Arnavudluk hükümeti, küçük bir Ulah ve Buğdan hükümeti tesis ve teşkil olunmak lâzım gelmekteydi. Ne yazık ki batıda bazı diplomatların emelleri de bu merkezdedir. Osmanlı devleti devam etmedikçe veyahut şark tarafları Rusya tarafından açıktan açığa zabt ve istilâ olunmadıkça şark'ta bundan başka bir şey yapmak ta mümkün değildir. Evet şu muhtelif küçük hükümetlerin teşkili mümkündür. Yunan devleti numune kabul edilecektir ki, bu devlet şark hükümetlerinin hata ve kusurlarına fakirlik, yoksulluk, karışıklık ve bir de ahlâkî bozukluklarını kamufle etmekten başka bir şey yapamayan «fikir hürriyeti» riyâkârlığını ilâve etmiştir. Bir hayli

zaman Yunanistan'ın sefil durumu coğrafi hudutlarının darlığından doğuyor denilmişti. Acaba Yedi Ada'nın kendisine ilhak edilmesinden ne fayda gördü? Yarın Tırhala ve Yanya eyaletleri bile verilecek olsa, yine medeniyetçe hâli düzelmez.

Büyük devletler, şarkta hükümetler, dükahıklar, emaretler ihdasına karar verebilirler. Fakat bir cemiyet, bir hükümet, bir millet teşkil ve tesis etmek için istenen evsaf ve yetenekte ferdlere meydana getiremezler. İşbu «tavaif-i mülük'un» zuhuru ile Rusya'nın hududu genişlemez ise de, doğu Avrupa'da hüküm vermek ve hükümet etmekte kendisine rekabet edecek kimse kalmaz. Şu hükümet taslaklarının başında bulunacak kiralıkların gerçek metbuu Rusya imparatoru olur. Avrupa dengesi bakımından bu ne büyük bir sarsıntıdır! Dahası var! Acaba en sahih istatistik cetvelleri mucibince, Rumeli kıtasındaki müslümanlar nüfus bakımından hıristiyanlara tekâbül ettiği unutuluyor veyahut bilinmiyor mu? Rusya Devleti, kuvvet ve azametiyle beraber yüzbin Lehliyi ve bir okadar Çerkesi bir mahalden diğer mahalle nakl için emsali görülmedik cebr ve şiddet kullanmış ve emlaklerini zabt etmek için kendilerini idam etmek ve ateşle yakmak gibi, velhasıl dünyanın nefret ve teessürünü mucib olan bir takım vahşi hareketleri irtikâb etmeğe mecbur olmuştu. Şimdi bir Avrupa kongresiyle vücade getiriliverecek ufak beş-altı hükümet, bunca asırlardanberi harb ve cenk ile uğraşan gelen ve evvelki şân ve kuvvetini hatırlıyarak şimdi duçar olduğu zulüm ve haksızlığın hasıl edeceği ümitsizlikle direnişe geçecek olan milyonlarca müslümanı, hemen evlerinden çıkarıp diğer bir ülkeye göndermek üzere vapura bindirebilecekler mi zannedersiniz?

Hayır! İş böyle rahat ve kolay bitmeyecektir. Bütün bir millet nakledilemez. Nihayet yapılabilecek şey, hepsini mah ve idam etmektir. Orta Çağ sonlarıyla Yeni Çağ başlarında, İspanyollar Arablara karşı bu usulü seçerek meydana gelen büyük katliâm bir buçuk asır kadar devam ettiyse de, bu durum ilim adamları ve tarihçilerin inancına göre, İspanya'nın servet ve saadet menbaalarını büsbütün mahvetti gitti.

Ey Garb diplomatları! Eski zamanlarda görülen dinî katliâm- lar tekrar başlayarak, Avrupa'nın bir tarafında Saint-Barthélemy³¹

31 23/24/Ağustos 1572 gecesi, yani: Saint-Barthélemy Yortusu gecesi olayları, uzun zamandır hazırlanan ve Paris'te Protestanlara karşı girişilen bir

katliâmının bir gece değil, bütün bir asır devam etmesini ve bununla beraber, reisi Petersburg'ta ve cellâtları Girid, Arnavudluk, Rumeli, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da velhasıl şarkın her tarafında bulunacak gayet müdhîş bir engizisyon'un zuhur etmesini mi istersiniz? Elbette şark'ta küçük küçük hıristiyan hükümetler teşkili tasavvurunu icra ettiğiniz vakit, göreceğiniz budur! Taassub belâsına uğrayıp ta «ne olur katli olunacak İslâm'dır» denilmesin. Bu utanılacak alçakça bir sözdür. Hem de çok saçmadır. Bir kere ortodoks taassubu alevlenince ve kan dolu ilk kadehi içerek başı dönüp gözü kararınca, İslâmlarla kanaat etmiyerek, kendi mezhebinde bulunmayanların hepsine taarruz eder. Halbuki Protestan, Osmanlı İmparatorluğunda kendisine pek çok kişiyi celbetmiş ve katolik dahi ondan daha çok taraftar peyda etmiş olduğundan, o vakit İslâmlar gibi Katoliklere ve Protestanlara da zulüm ve eziyet edilir ve kılıç çekilir. Şarkta çok sayıda bulunan Yahudiler bile esirgenemez olur. Orta Çağ'da değil, geçen 1866 senesinde, Yahudilerin sinegogları Bükreş aahlisi tarafından tahrib ve yağma edildi. İspanya'da ve II. Filib'in hükümdarlığı zamanında değil, 1867 senesinde Sırbistan'da ve Prens Obranoviç'in idaresi zamanında dahi Yahudiler gördükleri mezâlim ve aşırı baskılardan kurtarılmalari isteği ile, medeniyet âlemine müracaatta bulunarak gördükleri zulmü anlattılar. Moskova gazetesinin kullandığı tâ'bir üzerine «Rum-Slav» ortodoksunun açacağı şu kanlı ve büyük ehl-i salib muharebesi sür'atle neticelendiği taktirde, sonra bir yarım düzine kadar küçük Yunanistanlara aşılansmış küçük İspanyalar, yani sefâlet ve cehâlet içinde kalacak ve hakiki bir cemiyet, bir hükümet ve bir medeniyetin üzerine kurulduğu umumî kaidelerden ilelebed gafil bulunacak hükümetler peyda olur.

Fakat bu ibtidai neticenin bile elde edilmesi mümkün olamayacaktır. Çünkü; «Saint-Barthélemy» planlarında muvaffak olunacağı farzolunsa bile, ondan sonra dahi bir katliâm'dır başlar. Ortodoks mezhebinde bulunmayan milyonlarca nüfus «Saint-Barthélemy» gecelerinin ilk şaşkınlıklarını geçirdikten sonra, toplanarak ve birleşerek düşmanlarının silâhlarına karşı silâhla karşılık verirler. Düş-

katliâm sembolüdür. Fransa Kraliçesi Catherine'nin hazırladığı planlara göre Katolikler, silâhsız pek çok Protestan ve başkanları Coling'i öldürdüler. Fazla bilgi için bk., J.H. Elliott, *Europe Divided 1559-1598*, London 1968, p. 215-227.

manları kendilerini ateşte yakarlarsa onlar da düşmanlarını bıçaktan geçirirler. Asırlardanberi islâm ve hıristiyan karışık oturan bunca eyalette artık gece-gündüz nahiyeden nahiyeye, köyden köye, evden eve birbirleriyle muharebe ederler. Rusya'nın hariskâr fikirleriyle alevlenecek hıristiyan taassubundan, Osmanlı taassubu dahi alev alır. Taassubların ise hepsi dehşetlidir. Her tarafta, azınlık çoğunluk tarafından İncil-i şerif veyahut Kur'an-ı kerim adına katli ve idam edileceğinden, şark tarafları tarifi imkânsız büyük bir mücadele sahası olur ki, her aile kendi mülkünü kendisi muhafazaya mecbur olur. Ve herkes «yarın ya ölürüm ya öldürürüm» der. Katliâm etmek hırsı bütün ahaliyi istilâ ettiği vakit, Rusya'nın Avrupa'ya söliyeceği şudur : «Ben her ne kadar müdahale etmemeye kesin olarak karar vermiş idiysem de her tarafta kan dökülmekte olduğu cihetle, vicdanımın mukaddes galeyanına artık mukavemet edemeyeceğimden, mezhepdaşlarımın imdadına çabuk ve ansızın ve intikam almak üzere, kendi tecellisine bırakmak istediğim memleketlere asker idhaline mecbur olacağım.»

O halde Avrupanın garb ciheti ne yapacaktır? Fransa, İngiltere ve Avusturya devletlerinin, Rusya'nın hareketine mani olacak bir sed çekmek isteyeceklerinde şüphe yoktur. Lâkin bir Avrupa muharebesinin meydana gelmesi halinde, Türkistan'ın bütün memleketleri muhtariyet halinde olacağından, Çarlık siyasetine iltica edeceklerini kimse evvelden kestiremez. Kırım muharebesinde Fransa ile İngiltere için Atina'ya asker idhali kolay olmuştu. Ama meselâ Karadağ gibi coğrafi mevkileri gereğince, muntazam askerinin girmeyeceği beş-altı küçük müstakil hükümetin ülkelerine asker idhal etmek mümkün olur mu? «Rum-Slav» menfaatlerini muhafaza işinde kendi idaresinde bulunan bütün Slavların tek bir vücut halinde harekete geçmelerini önlemek, Avusturya için kabil olur mu? Bir Avrupa muharebesinde Rusya'nın, bilcümle şark ahalisinin yardımıyla zahmetsizce İstanbul'a gireceği âşikârdır.

Hulâsa-i kelâm; şarkta büyük küçük müstakil hıristiyan hükümetler tesisi mümkün değildir. Rusya'nın İstanbul'u zabtetmesi dahi Avrupa'nın menfaatleri ve medeniyeti bakımından büyük tehlikedir. Bu halde ne yapmalı? Osmanlı Devleti'ni toprak bütünlüğü içinde muhafaza etmeli. Osmanlı Devleti'nin devamı, Avrupa

muavzenesi ve medeniyeti için mutlaka şarttır. Bu devlet, meşrutî hükümet usulünü tatbik ettiği taktirde devam eder, kuvvetlenir ve ilerler. Evet! Osmanlı saltanatını kuvvetlendirecek ve kurtaracak yalnız bu usuldür! Meşrutî hükümet, Osmanlı Devleti'ni derhal Rusya'nın fevkine çıkartır. İslâm ve hıristiyanlar arasında siyasi ve hukukî bakımdan olan farklar ortadan kalkarak, hepsini bir adaletin himayesi altına dahil eder. Her ferd hukukundan emin olunca hepsinde vazife aşkı doğar.

Siyâsî ve hukukî bakımından olan hissiyatın avdeti, Osmanlı İmparatorluğunda derhal çalışma arzusunu ve gayretini arttıracak ve böylece de umumî servetin artmasını sağlayacaktır.

İngiltere, Fransa ve Avusturya İstanbul'da meşrutî idarenin kabul ve ilânını desteklemede bir mucize göstermiş olmazlar. Eşitlik, mezhep, siyaset ve ticâret hususlarında serbestî usulünün kabulüyle de, Osmanlı devletinin kuvvetinin tezyid ve tahkimi bir mucize değildir. Lâkin İngiltere, Fransa ve Avusturya bir taraftan vükelây-ı hâziranın Osmanlı Devleti'ni yavaş yavaş, mezar-ı fenâyâ çekip götürmesine ve diğer taraftan bu mezarın üstünde ömürsüz küçük hıristiyan hükümetlerinin peyda olmasına razı oldukları taktirde, yukarıda beyan olunan kan dökücü olayların ve harblerin neticelerinden kurtulmaları bir mucizeye muhtaçtır ki, ona da güvenmek olmaz.»³² 12 Şubat 1867.

Yukarıda belirtilen âkibet kısa zamanda ortaya çıktı. Devletler 1867 yılında iki teklif üzerinde uzun müzakerelere giriştiler. Rus istilâsına karşı Osmanlı Devleti'nin ıslah edilmesini savunan Fransa, 1856 İslahat Fermanına göre hazırladığı bir ıslâhat programını 1867 yılı sonlarında Babıâli'ye tebliğ etti. İngiltere başta biraz mütereddid davrandı ise de sonunda Fransa'nın fikirlerini benimsedi. Önceleri Rusya'nın politikasını destekliyen Avusturya'nın emelleri de bu merkezde idi. Prusya ve İtalya'nın manevi destekleri de sağlanmış sayılıyordu. Fransa'nın Rusya karşısında önemli bir rol oynayacağına inanılıyordu.

Rusya ise, Fransa'nın girişimlerinin başarısız kalacağını ilân edip duruyordu. Prens Gorçakof Osmanlı elçisine şöyle diyordu :

32 Başbakanlık Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, kısım nr. : 33, evrak nr. : 33/29, zarf nr. : 71, karton nr. : 94.

«Hatt-ı Hümayununuzu hiç sevmiyorum. Bu hatt on sene evvel meydana çıkarılıp bedeli ödenmemiş bir poliçeye benzer. Bence Osmanlı Devleti için hıristiyanlara muhtariyet vermekten başka bir kurtuluş çaresi yoktur.»³³

İdarenin bütün şubelerini kapsayan Fransız Islahat Programının tatbiki çok kısa sürdü. Fransa-Almanya savaşı büyük bir darbe indirdi. Bu savaş yalnız Türkiye'de birliği ve ilerlemeği sağlayacak her türlü girişime ön ayak olan Fransa'nın nüfuzunu kırmakla kalmadı, aynı zamanda Osmanlı Devleti üzerindeki batı tesirinin azalmasına ve müslüman Türk milleti arasında ıslahata karşı bir cereyanın gelişmesine sebep oldu.

Rusya, bu durumdan yararlanarak 1870 yılı sonlarında Paris andlaşmasının Karadeniz'deki hükümlerini haklarını sınırlayan maddelerini feshetti. Rusya bunu yaparken Babiâli'ye : «serbest hareket etme hakkımı geri alıyorum. Fakat size de hukukunuzu istediğiniz gibi kullanma yetkisini veriyorum»³⁴ demişti. Rusya, rakibine bunu söylemekle kendisini bir kat daha nüfuzu altına alıyordu. Osmanlı Devleti'ne karşı iyi görünmeğe çalışıyor, Paris muahedensinden beri batılı devletlerin Osmanlı Devleti iç işlerine karışmalarını tenkit ediyordu. Bir taraftan da mutad şark siyasetini yeniden uygulama alanına koyuyordu.

Rusya'nın şarktaki emellerine en çok yardım eden Ortodoks mezhebi idi. Rus Çarları, Küçük Kaynarca Andlaşmasından beri Osmanlı tebaası hıristiyanların büyük kısmını kendilerine çekmeğe muvaffak olmuşlardı. Rusya, gayri müslim tebaaya himaye etmek hakkının yalnız kendisine münhasır kalmadığını ve salibin eski nüfuz ve ehemmiyetini yitirdiğini görünce, yeni bir vasıta buldu. «Millet» fikrini ele aldı. «Slav» ırkının ancak bu fikir sayesinde hayat bulacağını iddiaya başladı. Bunun üzerine «Slav milleti» fikri birdenbire parladı. Kısa zamanda Balkan yarımadasında bu fikre taraftar olanlar çoğaldı.

İşte şark meselesinin bu devresinde «Pan-Slavizm» fikri bu ikinci maske ile ortaya çıktı. Bu maske sonuncu değildi. Çünkü bir müddet sonra Rusya insaniyet namına hareket ettiği iddia edecektir.

33 Engelhard, *aynı eser*, s. 222.

34 Engelhard, *aynı eser*, s. 310.

Batılı devletler, 1871 savaşıyla meşgul iken Rusya Girit isyanına katılan Rumları alkışlıyor, Karadağ'ı silâhlendiriyor, Sırbistan'da yalanlarıyla halkı kandırmağa başlıyor, Romanya'da Bulgar çetelerinin teşkilatlanmalarına yardım ediyordu. Çerkes muhacirleri vasıtasıyla Anadolu'da asayiş tehdid ediyor, Osmanlı Devleti ile İran arasında ihtilâf çıkartıyordu. Velhasıl Yunan hududundan Basra Körfezi'ne kadar her tarafta Türkiye'yi meşgul edecek meseleler çıkarmaktan geri kalmadığı görülüyordu. Bundan sonra ortaya çıkacak çeşitli olaylar, hep 1877 savaşının başlangıcı kabul edilmelidir.

Pan-Slavizm'in en önemli hareketlerinden biri olan 1877 Osmanlı-Rus savaşına yol açan olayların gelişmesinde batılı devletlerin tutumları da önemli rol oynadı. İngiltere, Türklerin tahakküm altına alınmalarını teşvik eder bir tavır içinde görünüyordu. Fransa'nın Prusya karşısında yenilmesinden manen sarsılan İngiltere, Rusya'nın emelleri önünde boyun eğmeye mecbur olmuştu. 1855'te Osmanlı Devleti'ni müdafaa için silâha sarılan ve Tanzimatı en çok savunan bu devlet, her tarafta ve her meselede Rusya'nın karşısından çekiliyordu. Kuvvetli bir rakibi olmayan Rusya, şark meselesini tek başına halletmek ve iki asırdan beri gerçekleştirmeğe çalıştığı planlarını uygulamak üzere harekete geçti. Teşkilatlandığı ve silah yardımıyla bulunduğu Bulgar çeteleri Türk-Müslüman köylerine karşı saldırıya geçtiler. Kanlı olaylar kısa zamanda bütün Balkan yarımadasını kapladı. Binlerce silâhsız masum Türk halkı hunharca katledildi. Devlet kuvvetleri âsiler üzerine gidince Avrupada, «Hıristiyanlar katlediliyor» diye Osmanlı devleti aleyhine nümayişler başladı. Başta İngiliz halkı olmak üzere Rusların hareketi bütün Avrupa halkı tarafından alkışlanıyordu. Muhtelif toplantılarda ve gazetelerde Türklerin barbarlığı ve Orta Asya'ya sürülmeleri gerektiği ileri sürülüyordu. Halbuki Balkanlarda Türkler görülmemiş işkence ve eza ile hunharca katlediliyorlardı. Avrupa'nın buna hiç mi hiç ses çıkarttığı yoktu. Yukarıda yayınladığımız vesikada daha 1867 yılında yazılanların hepsi bir bir tahakkuk etti. Saint-Barthélemy katliâmı bütün bir asır devam etti. Reisi Petersburg'ta ve cellâtları Balkanlarda bulunan gayet müthiş engizisyonlar ortaya çıktı. Türk milleti asırlarca idaresi altında yaşayan milletlere karşı gösterdiği hoş görünün bedelini çok pahalı ödedi. Nihayet kademe

kademe ilerliyerek, Osmanlı Devleti'nin taksimi I. Dünya savaşı sonunda gerçekleştirildi. Fakat şark meselesi bitmedi. Bugün Osmanlı hakimiyetinde bulunmuş bölgelerde cereyan eden bir çok devletler-arası meseleleri, şark meselesinin bir devamı olarak kabul edebiliriz.